

בעזה ש"ת

מתעבות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל

כרך א • אדר תשפ"ו

מכון
אהלי
קדם

מתנות

לחקר תורת הגאונים והקדמונים
וקהילות ישראל במלכות ישמעאל
כרך א • אדר תשפ"ו

נשיא המערכת

הרה"ג הרב שמעון חי אלוף שליט"א
רב קהילת אהבה ואחוה וקהילת אהל אברהם

חברי המערכת

הרב ישי רונן

הרב דוד יוסף

©

כל הזכויות שמורות
ירושלים 2026

יו"ל ע"י
מכון
אהל
קדם

לכל ענייני הקובץ

kovetzmetivot@gmail.com

מאמרים הערות ותגובות יתקבלו בברכה
ויתפרסמו לפי שיקול דעת העורכים

אחריות תוכן המאמרים

הינה על כותביהם בלבד

עיצוב כריכה ושערים

המעצב

איזמר נתן • 050-2643860

סדר ועימוד

ירידה כהן 058-321-6699

תמונת הכריכה הקדמית:

היכל בית הכנסת 'בן עזרא' בקהיר

במקורו בית הכנסת של קהילת "אלשאמיין" (בני ארץ ישראל) בו נמצאה הגניזה הקהירית

בתחתית העמוד:

כתר ארס-צובא

תמונת הכריכה האחורית:

אוסף קטעים וכתבי יד שנמצאו בגניזה הקהירית

כתבי היד בכריכה האחורית:

פארסת (רשימת חיבורים) של רב סעדיה גאון

אגרות בכתובת ידם הטהורה של רב האיי גאון, הרמב"ם, רבינו אברהם בן הרמב"ם

קולופון לפירוש רב האיי גאון לחגיגה בכתובת ידו הטהורה של רב אביתר גאון ארץ-ישראל

תמונות כתבי היד באדיבות ספריית האוניברסיטה בקיימברידג'

תוכן העניינים

7	דברי פתיחה וברכה ממז"ר הר"ה ג'ר' שמעון חי אלוף שליט"א
11	מבוא

♦ גנוזות ♦

31	ספר 'דיוקי המקרא' לר' יהודה אבן בלעם - פירוש ספר שמואל הרב ישי רונן
43	קטעים חדשים מספר "המספיק לעובדי השם" - בענין לימוד החכמות ובענין בינויי עם ישראל הרב דוד יוסף
69	אוריין תליתאי - השלמות לשלוש פרשיות החסרות בפירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם הרב משה מיימון

♦ ספונות ♦

91	פרקי מבוא לספר הלכות גדולות, וההדרה של תחילת הלכות כתובות הרב ידידיה כהן
115	פרקי מבוא לתפסיר רס"ג לתורה, וההדרת הקדמותיו וחתימתו לתפסיר הרב ישי רונן ♦ הרב דוד יוסף
171	רשימת תאריכי פטירה מזמן הגאונים הרב יהודה זייבלד
175	נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק הרב אהרן גבאי

תוכן העניינים

♦ חקר ועיון ♦

- 195 לתולדות הפולמוס בין רב סעדיה גאון לרב אהרון בר מאיר
הרב אברהם דשט
- 221 הלכה, פולמוס, ורטוריקה בכתבי רמב"ם ורבי יוסף טוב עלם
הרב הלל נובצקי
- 271 דעת הרמב"ם בענין השגחה פרטית על עם ישראל ויחסו לאוה"ע [חלק א]
הרב דודון רונן
- 299 בית הכנסת העתיק בדמויה כמקום "ההתבודדות השלמה" של חסידי מצרים
הרב יהודה זייבלד

♦ הלכה ומנהג ♦

- 327 מסורות וקבלות קדומות של בני בבל ומקורן בתורת הגאונים והקדמונים [חלק א]
הרב שמואל יואל סופר
- 381 ברכות מאוחרות לחתימת התלמוד ונוסחאות מחודשות
הרב משה ש. שבת
- 471 בירור מנהגי קשירת הציצית בתורת הגאונים, חכמי המזרח, ושאר חכמי ישראל
הקדמונים
הרב עמנואל מולקנדוב

נוסח העמידה לחול של קהילת המוסתערבים בדמשק

פתיחה

במאמר דלהלן הנני לפרסם את נוסח העמידה של קהילת המוסתערבים בדמשק (להלן בקיצור: נוסח דמשק), שהוא הנוסח שהיה נהוג בתקופת הראשונים בכל דמשק, ובראשית תקופת האחרונים - עת הגיעו לדמשק קהילות שלימות מספרד ומסיציליה - המשיכו לשמור את נוסחם הקדום בקהילת המוסתערבים בדמשק, אלא שגם הם בהמשך הזמן עברו להתפלל בנוסח סידורי הדפוס הספרדיים.

המאמר הנוכחי הוא חלק מספרי 'י"ב שערי תפילה', שאני עומד כעת בשלבים אחרונים של סיום עריכתו, ומחמת עיכובים שונים - שרובם אינם תלויים בי - טרם נדפס, אך אני מקווה מאוד שייצא לאור בס"ד במהלך חורף תשפ"ז על ידי מכון שלמה אומן. בספר זה אציג בס"ד את נוסח תפילת העמידה המדויק לפי כל המנהגים ולפי עדויות כל כתבי היד והדפוסים [עד כה פורסמו בקבצים תורניים גירסה ראשונים של שמונה חלקים מתוך הספר: מיפוי נוסחי התפילה, ונוסחי העמידה הבאים: רב עמרם גאון, רב סעדיה גאון, ורמב"ם ובני תימן, אבודרהם, ספרדים, רומא, בוכרה ופרס¹. בספר השלם יופיעו בס"ד מחדש כל החלקים הנ"ל עם הוספות ועידכונים רבים, ובנוסף יופיעו בספר השלם גם נוסחי העמידה הנוספים: ארץ ישראל הקדמון מחולק לארבעה ענפי נוסח, מצרים הקצר, רשב"ן, תפסירים הקשורים לרס"ג ורשב"ן, אשכנז וצרפת, נוסחי קדמונים

1 והנה פירוט מדויק לפי סדר ההדפסות: 'מיפוי נוסחי התפילה', המעין, 242 (תמוז תשפ"ב), עמ' 156-184; 'בירור נוסח תפילת העמידה לחול בסדר התפילות להרמב"ם ובתכאליל', שפורסם בקובץ דברי חפץ בשני חלקים, חלקו הראשון של המאמר בגליון יט (תשרי תשפ"ג), עמ' קעא-ריח, וחלקו השני בגליון כ (ניסן תשפ"ג), עמ' קלה-רב; 'תפילת העמידה לחול לפי נוסח רבינו דוד אבודרהם', מנורה בדרום, מג (אדר תשפ"ג), עמ' נד-סד; 'תפילת שמונה עשרה לפי נוסח קהילות הספרדים על פי חמשים מקורות' שפורסם בקובץ מנורה בדרום בשלשה חלקים, חלקו הראשון של המאמר בגליון נ (אב תשפ"ג) עמ' צה-קיב, חלקו השני בגליון נא (אלול תשפ"ג) עמ' כח-מה, וחלקו השלישי בגליון נב (תשרי תשפ"ד) עמ' כג-נה; 'תפילת העמידה לימות החול לפי נוסח איטליה', המעין, 247 (תשרי תשפ"ד), עמ' 23-5; 'שער נוסח סדר רב עמרם גאון', ירחון האוצר, גליון 85 (טבת תשפ"ד), עמ' תכב-תנג; 'סידור רב סעדיה גאון מהדורה חדשה - נוסח שמונה עשרה', בית אהרן וישראל, גליון רלב (ניסן-אייר תשפ"ד), עמ' קסז-רב; 'שער נוסח בוכרה ופרס', ירחון האוצר, גליון 104 (תמוז תשפ"ה), עמ' תנג-תקה.

ספרדיים כגון אור זרוע אגודת אזוב אריז"ל מהר"י צייח ועוד, ארגוניה, פרובנס, קטלוניה, אלג'יר, סדר חיבור ברכות האיטלקי, ביזנטיון, סין, כפא, אר"צ, מצרים הארוך, מצרים הקדמון, המערביים שבסציליה, מרוקו].

כמובן שלא ימלט במאמר שכזה המורכב מאיסוף ושיבוץ נתונים מהרבה מקורות, שגיאות וטעויות מעטות, ובקשתי שטוחה בפני המעיינים שיודיעוני על כל טעות ושגיאה במאמר זה - ובמאמרים הקודמים לו - למען אתקן בספרי השלם בס"ד.

תיאור קצר של כתבי היד של מנהג דמשק

גינצבורג = סידור כתב יד אוסף גינצבורג 1283, ס' 48378, משנת א'תתנ"ה לשטרות [ה' אלפים ש"ד ליצירה] בשלושת המקומות דלהלן. חשוב לציין שיש בסידור זה לעיתים טעויות סופר ברורות.²

- **ע** = גינצבורג 1283 הנ"ל, בתפלת ערבית שלימה לחול.
- **י** = גינצבורג 1283 הנ"ל, בג' ראשונות ואחרונות בימים הנוראים ראש השנה ויוהכ"פ (ביום כיפור יש שם רק שתי ברכות ראשונות ובמוסף ר"ה יש רק חלק מג' ברכות אחרונות).
- **ש** = גינצבורג 1283 הנ"ל, בתפלת שחרית שלימה לחול.

ג = קיימברידג' T-S NS 151.103. קטע גניזה קפג בספר של ארליך³. מכיל ג' ראשונות וג' אחרונות מערבית לליל שבת.

ס = סידור מנהג דמשק לר"ה וסוכות, מקוטלג כ"סידור מנהג ארצות המזרח", כת"י סנקט פטרבורג - ספריה לאומית EVR II A 2063, ס' 66991. ג' ראשונות (חוץ מברכה שלישית שמטושטשת בחלקה), וג' אחרונות (שים שלום רק עד "ורחמים ברכה ושלום" שבתחילת הברכה). מעיון בנוסח התפלה בכללות כתב יד זה עולה שהוא שייך בלא ספק למשפחת נוסחי דמשק-אר"צ. ומתוך שניהם הוא תואם יותר למנהג דמשק, ובפרט בברכת ההודאה בהבדלים הגדולים והקטנים (בג' הברכות הראשונות וכן בברכת העבודה, בלאו הכי אין הבדלים ניכרים בין מנהג אר"צ לדמשק), וכמדומה שגם בברכות קר"ש ערבית הוא דומה יותר לדמשק.

פ = מחזור דמשק לפסח, מקוטלג כ"מחזור מנהג ארצות המזרח" מאה י"ב-י"ג, ספריה פרטית מספרו בסה"ל פ' 4551. ברכת העבודה בלבד עד "לציון ברחמים" והוא

² לדוגמא בתפילת ישמח משה בשחרית שבת, איתא שם: "שני חולות אבנים הוריד בידו" במקום "לוחות", וע"ע להלן הע': 29 30 35 36 38 40 43 45 85.

³ אורי ארליך, 'תפילת העמידה של ימות החול - נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית שורשיהם ותולדותיהם', ירושלים תשע"ג.

כתב יד המנוקד היחיד של מנהג זה, ועל פיו ניקדתי כמה תיבות בברכת העבודה. מעיון בנוסח התפלה בכללות כתב יד זה עולה שהוא שייך בלא ספק למשפחת נוסחי דמשק-אר"צ. הקביעה שסידור זה שייך למנהג דמשק ולא למנהג אר"צ הינה על סמך שאר החלקים בסידור זה, ולא על סמך ברכת העבודה שאין בה הבדלים ניכרים בין שני המנהגים.

הוכחות שהסידורים הנ"ל מייצגים את נוסח התפילה של יהודי דמשק

עד השנים האחרונות לא היה ידוע לחוקרי נוסח התפילה והפיוטים, על סידורים שיש לשייכם למנהג ונוסח התפילה של יהודי דמשק, אך בס"ד ב-15 השנים האחרונות מצא כותב השורות שארבעת הסידורים הנזכרים, מייצגים כולם את אותו המנהג, ושיש להם זיקה לנוסח התפילה הידוע של בני ארם צובה (המוכר לנו מדפוס ונציה רפ"ז ומשני כתבי יד נוספים⁴). שלושה סידורים מתוכם הם סידורים בהיקף קטן כך שקשה מאוד ללמוד מתוכם לאיזה בדיוק קהילה הם שייכים, ועיקר השאלה היא באיזו קהילה בדיוק נכתב הסידור השלם המקיף משנת ש"ד. מתחילה לא ידע כותב השורות לענות על שאלה זו, ולכן קרא לו בסתמא בשם "אר"צ ב", כלומר נוסח תפילה הדומה לנוסח אר"צ אך שונה ממנו מעט, לאחר מכן מצא כותב השורות כמה מקבילות בין מנהגים שבסידור זה לבין מנהגים הנהוגים בקהילת בגדד, ולפיכך במשך כמה שנים ציטט כותב השורות במאמריו השונים את סידור זה תחת השם "סידור בגדד משנת ש"ד", אך לאחר מכן התברר בראיות ברורות שהסידור משנת ש"ד הנ"ל נכתב בעיר דמשק או לכל הפחות בסביבות העיר דמשק, והוא מייצג את נוסח דמשק וסביבתה. את הדמיון בין נוסח זה לבין נוסחי קהילת בגדד יש לתלות בכך שגם בבגדד וסביבתה נהג נוסח תפילה הדומה לנוסחי אר"צ ודמשק.

אציין כאן בקצרה כמה נתונים שכל אחד מהם מוביל למסקנה שהסידור השלם משנת ש"ד הנ"ל, **נכתב במדינת סוריה: א.** הסידור נבדק על ידי מומחים במפעל הפלאוגרפיה שבספריה הלאומית, והם קבעו שככל הנראה כתב יד זה נכתב בסוריה. **ב.** בשמות הבעלים שבקולופון נזכרה משפחת "נחמד" שהיא משפחה סורית מובהקת [בשו"ת נבחר מכסף סימן כ"ו, ישנה תשובה משנת שע"ד ומוזכר בה "שמואל נחמד", ואולי זהו המופיע בכריכה האחורית בכתב היד דידן]. **ג.** נוסח התפילה דומה ביותר לנוסח אר"צ. **ד.** ההוראות שבערבית כתובות בניב סורי (קביעת מר יעקב זמיר).

מאידך כמה הוכחות יש שסידור זה **לא נכתב בעיר אר"צ: א.** בכתב היד מפורש ששואלין הגשמים ב'ז' מרחשון, מנהג זה הוא חילוק ידוע ועתיק בין בני אר"צ ששואלים

4 סידור שלם כמנהג ארם צובה, מהמאה הי"ד, כת"י אוקספורד 1146 ס' 16710; סידור חלקי מנהג ארם צובה כת"י סינסינטי היברו יוניון קולג' 407, ס' 18689, [א תשנ"א לשטרות] ה'ק"ע, תחילת כתב יד זהה וזהה על ידי כותב השורות באותה הספריה ומספרו Ms. 2088, ס' 41728, ועד כה היה מקוטלג בטעות כסידור מנהג רומאניה.

הגשמים ס' יום אחר התקופה ככל בני חו"ל, לבין בני דמשק וצידון השואלים את הגשמים בז' מרחשון כבני א"י, עיין לדוגמא בספר "דרך אר"צ - מנהגי אר"צ" עמ' יז [וזו גם הוכחה ברורה שסידור זה לא נכתב בבגדד]. ב. הנוסח בכתב היד שונה בעשרות פרטים מן הנוסח שבדפוס אר"צ רפ"ז ובשני כתבי היד של מנהג אר"צ, ולא יתכן שב"מקרה" בכתב יד המאוחר לדפוס יישמרו עשרות נוסחאות שלא נשמרו לא בדפוס ולא בכתבי היד. ג. לא מצאתי הוכחה להעתקה ישירה מדפוס אר"צ רפ"ז, וניכר שכל הסידור מועתק מכתב יד. אילו הסידור היה נכתב באר"צ, נמצאת כאן תופעה מוזרה, שלאחר עשרים ושלוש שנה מאז דפוס רפ"ז, עדיין אחד מבני אר"צ "לא מכיר" בסמכות דפוס זה ואפילו לא כבסיס.

מן האמור עולה שסידור זה נכתב בסוריה אך לא באר"צ, והוא תואם למנהג דמשק, ולכן גם אם נניח שהסידור הזה נכתב בצידון או בעיר אחרת קטנה, עדיין נכון לקבוע שהוא מייצג את מנהג דמשק שהיא הקהילה השניה הידועה בסוריה. שהרי לא מסתבר שהיה נוסח אחר בתוך מדינת סוריה שנשמר רק בכפר קטן לבדו, וזאת **בצירוף** לעובדה שבסידור זה מבואר שבעיר שנכתב הסידור קוראים את המגילה ביום ט"ו באדר בלא ברכה, וכך באמת נהגו בדמשק (ולפי היצא מספרי המלקטים בדורינו, כגון ספר פורים בציון עמ' שעט, מכל ערי סוריה ולבנון, רק אר"צ דמשק וצור נהגו לחגוג פורים יומיים) [ובפרט שבלאו הכי בשער סידור הדפוס של מנהג זה שנדפס בונציה שנת ש"כ נרשם שהסידור הזה הוא כמנהג "בני חלפ" (שער הסידור לא שרד, אך את סידור זה מכנים כל חכמי תימן "סידור חלפ", ומסתבר שכך היה רשום בשערו), ומשמע שהוא נוסח מיוחד לעיר חלב - ארם צובה, וא"כ משמע שאין זה הנוסח המייצג של כל בני סוריה, והיינו כנ"ל שנוסח העיר הגדולה דמשק היה שונה]. ויש להוסיף שלא יתכן כלל לומר שסידור זה נכתב בעיר צידון (שגם בה כאמור שאלו הגשמים מז' מרחשון), וזאת מאחר ובעיר צידון מימי קדם ועד דורינו נהגו לחגוג יום טוב אחד בלבד, ואילו בסידור שלנו מפורש שיש יום טוב שני בכל החגים (על מנהג צידון ביום טוב שני, האריך הרב יוסף יונה בירחון האוצר, גליון נו, עמ' קיג-קטז).

את כל הראיות הללו פרסמתי לראשונה במאמרי "מיפוי נוסחי התפילה" בקובץ המעין (גליון 242 עמ' 167-168), ולאחר מכן הודיעני הרב שמואל סופר שליט"א שמצא **ראיה גמורה** לשייכות סידור זה לקהילת דמשק דייקא, וזאת מתוך ההוראות לשמיני עצרת ושמחת תורה שמפורש שם באר היטב שקוראים גם ביום הראשון וגם ביום השני את פרשת וזאת הברכה. ומנהג זה הוא מנהג ייחודי לקהילת דמשק בלבד ולא נהגו כן בשום קהילה אחרת, וכמפורש בשו"ת המב"ט חלק ב' סימן קכט ובשו"ת רבינו יוסף אבן צייח סימן תקנח. ובזה בטלו כל שיירי הספיקות.

הערה כללית על זיקה בין נוסח דמשק לבין נוסח המערביים שבסציליה: בראשית תקופת האחרונים, שהיא תקופת הכתיבה של כתבי היד הנזכרים, הייתה קיימת בדמשק

קהילה גדולה של המערביים יוצאי סיציליה שכונו שם "סקאלאין" על שם מוצאם מהאי סיקיליה (=סיציליה). נוסח התפילה של קהילת המערביים בסיציליה נשתמר לנו במספר גדול של כתבי יד (רובם מאזורי ביזנטיון ששם התפזרו יוצאי סיציליה לאחר גירוש ספרד, ומיעוטם מאזור מצרים דרך הגניזה הקהירית, כי גם במצרים היתה קהילה גדולה של יוצאי סיציליה כבר בראשית המאה ה"ו). ובקצת מקומות ניכר שנוסח התפילה של המערביים שבסיציליה השפיע על מעט מעדי הנוסח של דמשק⁵.

ולפיכך בכל מקום ומקום שיש נוסח תפילה שמופיע רק בחלק מעדי הנוסח של דמשק ומאידך איננו מופיע כלל בנוסח ארם צובה, יש מקום לבדוק שמא מדובר בהשפעת נוסח המערביים שבסיציליה.

ויש לציין שגם בנוסח התפילה של המוסתערבים במצרים בתקופה המקבילה, שהוא הנוסח שאני מכנה "נוסח מצרים הארוך", ישנה קבוצה גדולה של כתבי יד שגורסים נוסחים מורחבים יותר, ואני מכנה אותם "הענף המורחב של נוסח מצרים הארוך", וחלק גדול מההוספות שלהם לקוח מנוסח המערביים שבסיציליה, שהיתה להם קהילה גדולה במצרים וכו"ל.

מקראה

במאמר זה – וכן במאמרים שקדמו לו – יצרנו בעמל, תבנית להצגת הטקסט בצורה קלה ובהירה, באופן שכל מגוון חילופי הנוסח של אותו המנהג, מוצג ומונח לפני הקורא בבהירות וכמעט כולו בטקסט העליון, וכמעט שאין הקורא צריך לעיין בהערות השוליים.

להלן הסבר קצר על התבנית, הכוללת ארבע רמות נוסח שונות:

רמת נוסח א: תיבה שנמצאת בטקסט למעלה בלא שום סימון, ובמקביל גם בהערות השוליים על אותו קטע אין משפט המסומן בקו תחת, אות הוא לקורא שהתיבה נמצאת בכל עדי הנוסח ללא חילופים כלל (ולעיתים יש שינויים בעדי נוסח בודדים בטעות סופר גרידא).

רמת נוסח ב: תיבה הנמצאת בתוך סוגריים מרובעים, יש לקורא להבין שתיבה זו נמצאת רק בחלק מעדי הנוסח של המנהג, ומדובר בחלק חשוב מעדי הנוסח [הנתונים נעים בערך בין 1/5 מעדי הנוסח ועד 4/5 מעדי הנוסח]. בנוסף, גם כאשר יש בטקסט

⁵ הזיקה בין מיעוט נוסחי דמשק לנוסח המערביים שבסיציליה, היא תגלית טרייה, שהבחנתי בה בס"ד בחודש חשוון תשפ"ו, והארכתי על כך במספר הערות שוליים לאורך העמידה, וכפי שיראה המעיין. המקומות הבולטים הם לגבי "ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך" שנוסף בברכת הגבורות בכתב יד ס, וכן תוספת תיבת "חיים" בברכת השלום בכתב יד ג, ועיי"ש בהערה דוגמאות נוספות, וכן התוספת "כי מעולם קוינו לך" בכתב יד ג וגניצבורג בברכת ההודאה.

כוכבית יש לקורא לדעת שישנו בהערת השוליים נוסח נוסף שהיה ראוי גם הוא להופיע למעלה כנוסח משני חשוב⁶, אך מחוסר מקום ואפשרות, הובא נוסח משני זה רק בהערות השוליים. אך אין שום הבדל ברמת הנוסח בין נוסח בסוגריים לבין נוסח בכוכבית, וההבדל ביניהם נובע אך ורק מקושי טכני להציג מספר רב של שינויי נוסח בנוסח הפנים⁷.

רמת נוסח ג: נוסח של מיעוט קטן של ספרים אך מ"מ אינו בגדר טעויות סופר⁸, צויין למטה בהערות השוליים בקו תחת.

רמת נוסח ד: כל שאר הנוסחאות המובאות אך ורק בהערות השוליים בלי שום זכר למעלה ובלי כוכבית וקו תחת. מדובר בנוסחים הנמצאים בעדי נוסח בודדים ממש, ורובם טעויות סופרים, או שסופר כתב היד הושפע מנוסח עדה אחרת וכדומה. ולעתים מדובר בנוסח שנמצא בכמה וכמה עדי נוסח, אך מוכח מתוכו ומתוכנו שהוא טעות סופר גרידא (כגון משפט שנשמט ב"טעות הדומות"). חשוב לציין שמבחינה מספרית רוב שינויי הנוסח המובאים בהערות השוליים שייכים לרמת נוסח זו.

וכעת הסבר מפורט על כל סימון וסימון:

[---] = מילה שישנה רק בחלק מעדי הנוסח, ובהערה הצמודה לסוגר השני נכתבו המקורות לנוסח זה.

(---) = גם סימון זה מורה על מילה שישנה רק בחלק מעדי הנוסח, אך בשונה מסוגריים מרובעים, סוגריים עגולים מורות על נוסח פחות עיקרי וכנראה לא מקורי [סימון זה משמש בעיקר בנוסחי סידורי חכמים, שבהם ישנה מטרה לשחזר את הנוסח המקורי שקבע אותו חכם, אבל בנוסחי שאר העדות כל נוסח שנהג בחלק מסידורי עדה זו, הוא חלק אמיתי מנוסח עדה זו⁹, ואין צורך לשים אותו בסוגריים עגולים, ורק לעיתים רחוקות השתמשתי בסימון זה בנוסחי שאר עדות¹⁰].

6 ולעיתים הכוכבית רומזת **לכמה** נוסחים שונים נוספים כאלה וכמפורט בהערה על אתר.

7 עם זאת השתדלתי שהנוסח למעלה יהיה הנוסח היותר נפוץ יחסית בעדי הנוסח, והנוסח למטה יהיה הנוסח הפחות נפוץ, ומ"מ מבחינת רמת הנוסח שניהם נחשבים "רמת נוסח ב" ואין הבדל עקרוני ביניהם. ובנוסף לעתים משיקולים שונים שמתי למעלה את הנוסח הפחות נפוץ (למשל אם הנוסח הזה לא קיים בנוסחים אחרים, העדפתי להציג הנוסח הזה למעלה, וכך אוכל להדגיש תיבות אלו להורות שאין להם חבר בשאר עדות, שהרי לא קיים סימון שכזה במדור השני"ס).

8 או שנמצא ביותר משלשה עדי נוסח, שזה עצמו מעיד בדרך כלל שאינו טעות סופר.

9 שהרי נוסח המופיע רק במקורות בודדים, ושנראה שמתוכו שהוא טעות סופר, בלאו הכי לא הובא למעלה, וכאמור לעיל.

10 מדובר בעיקר במקרים של עדות שאין מהם הרבה עדי נוסח, ולפעמים יש בהם קטע שיש עליו עד נוסח בודד בלבד, ובו מופיע נוסח הנראה מוטעה, אך מכיון שאיני יכול לתקן מסברתי בגוף הספר, לפיכך במקומות כאלו כתבתי למעלה את נוסח כתב היד אך סגרתי בסוגריים עגולות להורות שזה שיבוש.

--- \ --- \ --- = שתיים או יותר נוסחאות מקבילות (דהיינו שנוסח אחד מחליף את השני ולא שאחד מוסיף על האחר), ובהערה הצמודה לסיום המשפט צויין באיזה כתבי יד מופיע כל נוסח. בדרך כלל יש משמעות לסדר הצגת הנוסחים המקבילים הללו, אחד אחרי חברו בסדר מסויים דווקא, וכמפורט בהערה כאן¹¹.

סימון כוכבית * בפנים ובהערות השוליים = מורה על שינוי נוסח קל בחלק מעדי הנוסח, שאינו נובע מטעות סופר, ואף על פי כן הוא מופיע רק בהערות השולים בכדי שלא להעמיס על הקורא בהצגת חילופים רבים, וכפי שהתבאר לעיל ב"רמת נוסח ב"¹². כאשר השינוי הוא **במילה בודדת**, אזי מופיע **כוכבית אחת** בלבד בפנים בצמוד **לסוף** המילה ההיא, ובהתאמה הנוסח (או הנוסחאות) שהיה אמור להיות בפנים מסומן בהערות השוליים בכוכבית **לפניו**. וכאשר השינוי מתייחס **לכמה תיבות רצופות**, מופיעים בפנים **שתי כוכביות**, אחת **בתחילת המילה הראשונה** ואחת **בסוף המילה האחרונה**, ובהתאמה בהערות השוליים מופיע כוכבית לפנייהם וכוכבית לאחריהם על הנוסח (או הנוסחים) שהיו אמורים להיות בפנים.

הדגשה בנוסח הפנים: נוסח תפילה המיוחד לאותה העדה שאין לו מקבילה בשאר נוסחי התפילה שבידינו.

משפט עם קו תחת בהערות השוליים: מציין נוסח שונה המופיע במספר מועט מאוד של מקורות, ולכן הנוסח הזה לא הובא כלל למעלה, ומאידך הנוסח הזה נמצא בכמה

11 הדבר תלוי לפי הענין. במקרה ויש סברות וסיבות שונות לדעת מה הנוסח היותר מקורי, אז הוא יובא כראשון, ואילו הנוסח הפחות מקורי יובא אחרון. ואילו במקרה ואין מידע מה יותר מקורי, אז יובא ראשון הנוסח הנפוץ יותר בעדי הנוסח, ואחריו יובא הנוסח הנפוץ פחות בעדי הנוסח.

כמובן גם כאשר יש שלשה נוסחים שונים, סדר הדירוג תלוי בהנ"ל, מלבד מקרים שבהם נוסח אחד מתוך השלשה אינו אלא תולדה והרכבה של שני הנוסחים הראשונים, שבהם הנוסח השלישי יובא רק לאחר שני הנוסחים הראשונים בלא להתחשב במספר עדי הנוסח שבהם מופיע נוסח שלישי זה.

12 הסימון הזה אינו מוגבל דווקא לשינויים קטנים, אלא הוא משמש גם לשינויים גדולים במקומות שאין לנו סימון נאות אחר, למשל תוספת בתוך תוספת, שא"ל לשים סוגריים בתוך סוגריים, או במקום שיש בחלק מעדי הנוסח נוסח קצר יותר שאיננו מקורי, כגון בנוסח הספרדים במודים ברוב כתבי היד "ועל כולם" ובמקצת שונה הנוסח ל"על כולם", ובמקרה כזה אינו נאות לכתוב למעלה "[ו] על כולם" כי אז יהיה משמע שהנוסח המקורי הוא "על" ויש מוסיפים ו' החיבור וגורסים "ועל", ואדרבה הנוסח הספרדי המקורי הוא "ועל", ולכן במקרה כזה כתבתי "ועל" בפנים עם כוכבית לרמז על הנוסח הנוסף שהוא "על" [חשוב להדגיש כי נהגתי כך אך ורק באותם המקומות שהיה לי סיבה מוצדקת לשער שאין זה הנוסח המקורי באותה העדה, אבל ברוב המקרים אין אפשרות לשער בביטחון מה הנוסח היותר מקורי באותה עדה, ולפיכך ברוב המקרים שמתי בסוגריים מרובעות גם נוסחים שיתכן בהחלט שאינם מקוריים]. כמו כן השתדלתי מאד שלא לתת סוגריים מרובעים באמצע התיבה, כי זה דבר המסבך את הקורא ולכן לא יהיה "תמ[נ]" ו"ש[ו] בע" אלא בכל אלה יהיה את הנוסח העיקרי למעלה עם כוכבית לנוסח המשני. אבל באותיות השימוש שתחילת תיבה לא נמנעתי מלשים סוגריים כגון: "[ו] חננו" [ב] מהרה" [ש] אתה".

מקורות שונים¹³, ולכן ודאי איננו בגדר טעות סופר, אלא נוסח שהיה קיים במיעוט ספרים, ולפיכך צויין עליו קו תחת, כדי להקל על המעיין לזהות נוסחאות אלו, בתוך ים הנוסחאות המופיעות רק במקור בודד או שני מקורות בודדים, מה שבדרך כלל מורה על טעות סופר גרידא. **חשוב להדגיש כי קו תחת מופיע אך ורק כאשר הנוסח הזה לא מופיע כלל למעלה**, אך אם הנוסח הזה מופיע למעלה באופן כל שהוא (כגון בתוך סוגריים או כנוסח חילופי), במקרה כזה לא צויין בהערות השוליים קו תחת.

<---> = סימון זה מורה שבמקור המועתק יש כאן טשטוש או קרע וכדומה, והנוסח שבתוך < הוא הנוסח המשוער שהיה כתוב שם, בהתחשב בגודל השורה וכן בהתחשב בנוסח מקורות מקבילים וכדומה.

{---} = הוספות המהדיר מסברא, או סימון של קטע שאינו מגוף הטקסט אלא הערת המהדיר, כגון "כאן מוסיפים על הניסים", או סימון של קטע שנאמר רק בזמנים מסוימים, כגון הוספה של נוסח החורף בתוך ברכת השנים או הוספות הנאמרות בעשרת ימי תשובה וכדומה.

י"י = קיצור של שם השם, הנהוג ברוב כתבי היד מרוב תפוצות ישראל¹⁴ (ללא הבחנה בין שם הוי"ה ובין שם אדנו"ת, וכנהוג גם בסידורי כתבי יד).

גוף העמידה לפי נוסח דמשק

י"י שפתי תפתח ופי יגיד תהלתיך
ברוך אתה י"י אלהינו ואלהי אבותינו
אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב
האל הגדול הגבור והנורא אל עליון
גומל חסדים טובים וקונה הכל
וזוכר חסדי אבות
[ו]מביא¹⁵ גואל לבני בניהם
למען שמו באהבה

13 מספר המקורות משתנה מפרק לפרק לפי כמות עדי הנוסח, ברוב הפרקים מדובר על שלשה מקורות ומעלה, אך יש פרקים שבהם יש בכללות מספר עדי נוסח מועט מאד (כגון נוסח פרס אר"צ ודמשק) ולכן בהם בדרך כלל כל נוסח שמופיע בעד נוסח אחד, ואין סיבה לחשוד שהוא טעות סופר - סומן בקו תחת.

14 אמנם באשכנז נהוג היה כבר מימי קדם לכתוב יי.

15 ומביא - י, ס, ע. מביא - ג, ש.

מלך רחמן¹⁶ [אל]¹⁷ חי עוזר מושיע ומגן.
ברוך אתה יי מגן אברהם:

אתה גבור לעולם יי
מחיה מתים אתה [ורב]¹⁸ להושיע.
[בקייץ: מוריד הטל. בחורף: משיב הרוח ומוריד הגשם]¹⁹
מכלכל חיים בחדר
מחיה מתים ברחמים רבים
סומך נופלים ורופא חולים [ועוזר דלים]²⁰ ומתיר²¹ אסורים ומשען לאביונים
ומקיים אמונתו לישיני עפר
מי כמוכה אדיר נצח בעל הגבורות
מי דומה לך מלך ממית ומחיה
[ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך (להחיות מתים ברחמים)]²²

16 רחמן - ג, ע, ש. חסר - י, ס, אך כנראה בגלל ששניהם לימים נוראים, וכבר אמר "מלך רחמן חפץ בחיים".

17 אל - ע, ס. חסר - י, ש.

18 רב - גינצבורג, ג. ורב - ס בלבד.

19 עדי נוסח שהעתיקו רק את נוסח הקייץ: י, ס, ע. עדי נוסח שהעתיקו רק את נוסח החורף: ג. עדי נוסח שהעתיקו גם את נוסח הקייץ וגם את נוסח החורף: ש.

20 ועוזר דלים - גינצבורג, ס. חסר - ג בלבד.

21 ומתיר - ג, י, ס, ש. רק ע גורס מתיר וכנראה ט"ס.

22 ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך להחיות מתים ברחמים - משפט זה נוסף במקור ס בלבד, והוא חסר בשני המקורות האחרים (ג, גינצבורג). מאידך במקור ס' חסר בפנים המשפט "ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים", ומגיה כל שהוא השלים את המשפט החסר, אלא שהמגיה קבע את השלמתו בין השיטין באופן שנראה ברור שזה אמור להכנס לאחר "להחיות מתים" לפני "ברחמים", ולפי זה יוצא נוסח מיוחד: "ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך להחיות מתים ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים ברחמים", אבל קשה לדעת אם המגיה שיבץ זאת על פי מסורת הנוסח בדמשק, ויתכן בהחלט שהמגיה הלז היה רגיל בנוסח דמשק הרגיל הנמצא בשני המקורות האחרים, שאין בו כלל את המשפט "ומצמיח לנו ישועה וכו'", וממילא השיבוץ המדויק הוא השערה גרידא של המגיה. ואם נתעלם מהגהת המגיה, ישנן שש דרכים (והדרך השלישית מתוכם היא הדרך שבה בחר המגיה הנ"ל): דרך אחת, שאין שום טעות בנוסח הפנים של כתב יד ס', ובכוונה תחילה חסר בו "ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים", ונצטרך להניח שבמיעוט דמשק מצד אחד האריכו במשפט "ומצמיח לנו ישועה וכו'", ומאידך קיצרו את המשפט "ונאמן אתה" ושילבו את חלקו בתוך המשפט של "ומצמיח לנו" ולכן גירסתם "ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך להחיות מתים ברחמים" ובה מסתיימת הברכה (ואין להתפלא על כך שקיצרו את המשפט "ונאמן", שהרי בלאו הכי רס"ג ומצרים הקצר לא גורסים כלל את המשפט "ונאמן"). דרך שניה שאכן יש טעות בנוסח הפנים של כתב יד ס', כלומר שהסופר השמיט בטעות את המשפט "ונאמן אתה וכו'", אלא שמיקום המשפט החסר אינו כהגהת המגיה אלא הוא סמוך לחתימה, ולפי"ז הנוסח הוא "ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך להחיות מתים ברחמים ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים". דרך שלישית, שאכן הסופר דיגל בטעות את המשפט "ונאמן אתה וכו'", אלא שהטעות של הסופר זה לא סתם השמטת משפט שלם, אלא טעות הדומות

ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים²³.

ברוך אתה יי מחיה המתים:

²⁴נוסח ברכה שלישית לשחרית:

נקדישך ונעריצך ונשלש לך קדושה משלש

וכן כתוב על יד ישעיהו נביאך

וקרא זה אל זה ואמר – קדוש קדוש קדוש יי צבאות מלוא כל הארץ כבודו:

והאופנים לעומתם משבחים ואומרים – ברוך כבוד יי ממקומו:

ובדברי קדשך כתוב – ימלוך יי לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה:

לדור ודור נגיד גדלך

ולנצח נצחים קדושתך נקדיש

שבחך יי אלהינו מפינו לא ימוש לעולם ועד

מ"להחיות מתים" עד "להחיות מתים", ולפי"ז נוסח הוא "ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך להחיות מתים ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים ברחמים". דרך רביעית כעין הדרך השלישית, אלא שלגבי תיבת "ברחמים", יש חיסרון בדרך השלישית שיוצא שיש כאן נוסח ייחודי בכתב יד ס' שהוא מוסיף "ברחמים" לאחר "ונאמן אתה להחיות מתים", וזה מוזר שהרי אין לזה חבר בשום סידור בעולם, ומאחר ובלאו הכי צריכים להניח שהסופר טעה במשפט זה, ממילא מותר להניח שהסופר גם טעה לכתוב תיבת "ברחמים" אחר תיבת "מתים" בהשראת "מחיה מתים ברחמים רבים", דלעיל ולפי"ז הנוסח הוא: "ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך להחיות מתים ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים". דרך חמישית שהסופר לא טעה להשמיט משפט שלם, אלא בסך הכל דייל רק את התיבות "ונאמן אתה הוא מלכנו", והמילים "להחיות מתים ברחמים" הם סיום המשפט של "ונאמן אתה" ואינם המשך של המשפט "ומצמיח", ולפי"ז הנוסח הוא: "ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים ברחמים". דרך שישיית, כעין הדרך החמישית, אלא שלגבי תיבת "ברחמים" יש לשער שהסופר טעה לכתוב תיבת "ברחמים" אחר תיבת "מתים" בהשראת "מחיה מתים ברחמים רבים", וכפי שהצעתי בדרך הרביעית, ולפי"ז הנוסח הוא: "ומצמיח לנו ישועה בקרוב ואין דומה לך ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים".

בעיניי הדרך השישית היא הסבירה ביותר, כי כך יוצא שאין בכתב יד ס' שום נוסח חריג שאין לו חבר בשום סידור בעולם, ועוד שהוא הקצר ביותר מבין כל הדרכים, וכל הנוסחים שבדרכים האחרות רק מוסיפים עליו ולא גורעים אותו או משנים אותו, ומאחר וקיימא לן "תפסת מרובה לא תפסת", לפיכך זהו הנוסח שקבעתי למעלה (ולפי מסקנה זו מסתבר שמשפט זה נוסף במקור ס בהשפעת נוסח המערביים שבסציליה שגורסים במדויק, כ, והיתה להם קהילה גדולה בדמשק וכמבואר במבוא). ומ"מ מכיון שיש גם מעלה בדרך הראשונה, שלפיה אין שום טעות בנוסח הפנים של כתב יד ס', ויש גם עוד ארבעה דרכים של השערות שונות, ולפי חלק מדרכים אלו נוספו לאחר "ואין דומה לך" התיבות "להחיות מתים", ואולי גם "ברחמים" (או עכ"פ בסוף המשפט של "ונאמן" לפי הדרך השלישית והחמישית ה"ל), לכן בכדי לא להשמיט לגמרי את הנוסחאות האחרים, למרות שמסתבר שאינם נכונים, העתקתי את המילים "להחיות מתים ברחמים" למעלה, ואף הדגשתי להורות שזהו נוסח ייחודי שאין בשאר עדות, אך שמתים בתוך סוגרים עגולות להורות שיש למחוקם.

23 ונאמן אתה הוא מלכנו להחיות מתים. משפט זה חסר ס בפנים, והושלם שם בין השיטין, ועיין בהערה הקודמת באריכות.

24 מתוך ש. בקהילה זו התפללו בשחרית יחד עם הש"ץ בלי לחש.

כי אל מלך גדול וקדוש אתה.
ברוך אתה יי האל הקדוש

נוסח ברכה שלישית לערבית שאין בה חזרת השי"ץ²⁵:

אתה קדוש ושמך קדוש
וזכרך קדוש ומשרתיך קדושים
וקדושים בכל יום תמיד יהללוך סלה.
ברוך אתה יי האל הקדוש:

כל הברכות האמצעיות על פי כתב יד גינצבורג (שחרית וערבית ועוד) בלבד²⁶

²⁷אתה חונן לאדם דעת
ומלמד לאנוש בינה
חננו מאתך
דעה ובינה וחכמה והשכל
כי אל דעות אתה.
ברוך אתה יי חונן הדעת:

השיבנו אבינו לתורתך
וקרבנו מלכנו לעבודתך
והחזירינו בתשובה רצויה שלימה לפניך.
ברוך אתה יי הרוצה בתשובה:

סלח לנו אבינו כי חטאנו
מחול לנו מלכינו כי פשענו

25 מתוך ע, ס. ב-ס' שרד רק חלק מהברכה וכדלהלן: "אתה קדוש ושמך <קדוש וזכרך קדוש ומשרתיך> קדושים וקדושים <בכל יום תמיד> יהללוך סלה". יד אחרת הגיה במקום אתה קדוש: "לדור ודור אתה קדוש" וזה כנוסח קטלוניה ומיעוט נוסח המערביים שבסיציליה.

26 למרות שהנוסח להלן מבוסס על כתב יד יחידאי, מ"מ לא נצמדתי לגמרי לכתוב בכתב היד, כי בכתב היד יש שימוש רב בכתוב חסר, וזה עלול לבלבל את המעיין, להלן השינויים ששינתי בהעתקתי: העולם כלו - העולם כולו, מיני תבאתה - מיני תבואתה, הטובות המברכות - הטובות המבורכות, השיבה שופטנו - השיבה שופטינו, ואבד אויבנו - ואבד אויבינו, שבור על הגוים - שבור עול הגוים.

27 ברכה זו יש גם בכתב יד גינצבורג בערבית למוצ"ש, והנוסח שם זהה לכאן, רק ששם בגלל תוספת ההבדלה הנוסח הוא "וחננו" בו'.

מחה והעבר פשעינו מנגד עיניך כי רבים רחמך
כי אל טוב וסלח אתה.
ברוך אתה יי חנון ומרבה לסלוח:

ראה נא בעניינו וריבה ריבנו
ודון דיננו וקנא קנאתנו
וקרב ישועתנו וגאלינו מהרה למען שמך
כי מעולם אתה הוא²⁸ גואלינו ומושיענו.
ברוך אתה יי גואל ישראל:

רפאינו יי אלהינו ונרפא²⁹
הושיענו ונושעה
(והעלנו) {והעלה}³⁰ רפואה תמימה שלמה
לכל *מכאובינו ולכל³¹ תחלואינו לחיים ולשלום
כי אל רופא חנם ונאמן אתה.
ברוך אתה יי רופא חול³² עמו ישראל:

ברך עלינו יי אלהינו
את השנה הזאת לטובה וכל³³ מיני תבואתה
ושבענו מטובה ותהי אחריתה שלום

28 הוא - ש. חסר - ע, וכנראה ט"ס, כי בכל הנוסחים הגורסים משפט זה, שהם אר"צ פרס ומיעוט מצרים הקדמון, ישנה תיבה זו.

29 ונרפא - ע. וארפה - ש, וזה ט"ס בהשפעת הפסוק "רפאני ייי וארפא הושיעני ואושעה" הנאמר במנהגים המזרחיים לאחר שירת הים.

30 (והעלנו){והעלה}. תיקנתי והעלה על פי כל נוסחאות התפלה שבידינו. ונפל בזה ט"ס בכתב יד גינצבורג גם בשחרית וגם בערבית.

31 לכל מכאובינו ולכל תחלואינו - ש. לכל תחלואינו - ע אולי מחמת טעות הדומות (לכל - ולכל).

32 חולי - כן הכתיב ש. חולא - ע והיינו הך, ועכ"פ למדנו מכתוב חולא שה-ל' מנוקדת בצירי ולא בחיריק, ועל פי זה ניקדתי למעלה בצירי.

33 וכל. כן בגינצבורג בשחרית וערבית, ואולי צ"ל בכל כמו בנוסח אר"צ.

{ככל הנראה מכאן תוספת לחורף³⁴:

ותן טל ומטר (לברכה)³⁵ על פני האדמה למען שמיך
ושבע את העולם כולו מברכות טובך
ורוה פני תבל מעשר מתנות ידיך
ושמור והציל יי אלהינו את השנה הזאת
מכל מיני משחית מכל³⁶ מיני פרענות
חוס וחמול ורחם עלינו ועל כל פירותיה [ותהי אחריתה שלום]³⁷. עד כאן
ותן ברכה והצלחה והרוחה בכל מעשה ידינו
ומברכה עלינו
כברכת השנים הטובות המבורכות למען שמיך.
ברוך אתה יי מברך השנים:

תקע בשופר גדול לחרותינו ושא נס לקבוצ גליותינו
וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ
אל נוה קדשך בשמחה.
ברוך אתה יי מקבץ נדחי עמו ישראל:

34 בכתב היד לא מפורש מהו נוסח הקיץ, ובהוראות לשבת בראשית שלפני חנוכה כתוב בכתב היד "בשבעה במרחשון שואלין את הגשמים בברכת השנים ותן טל ומטר וכ' ואין בו חידוש [=אין הוראה מיוחדת להוסיף]", וממה שכתבתי בהערה הבאה, וכן מהשוואה לרוב נוסחאות המזרח ובפרט לנוסח מצרים הארוך רס"ג ורשב"ן נראה כמו שכתבתי.

35 {לברכה}. בכתב היד אין תיבה זו לא בשחרית ולא בערבית, אולם נראה שצריך להוסיפה, שכך הוא בנוסח המקביל שבנוסח ארם צובה, ובאמת שתיבת "לברכה" במשפט זה מתועדת בכל נוסחי עדות בבל העממיים (אשכנז ספרדים פרובנס רומא רומאניה צפון אפריקה אר"צ מצרים הארוך, כתב היד הפרסי היחיד חסר בו תחילת נוסח החורף ועיין בהערתי על אתר שם) וחסירה רק בסידורי חכמים קדומים (רע"ג רס"ג רשב"ן ורמב"ם) וכן חסירה בנוסח מצרים הקדמון הידוע בקיצוריו ובקיטועיו, ולכן אין סיבה לחשוב שתיבה זו תהיה חסירה בנוסח דמשק הארוך יחסית.

36 מכל מיני פורענות. בכתב היד בשתי העמידות "מכל", אך מאחר וברוב נוסחי העדות השונות מגיע כאן ו' החיבור, לכן יש מקום לחשוד שמה שזה ט"ס וצ"ל "ומכל". ובפרט שבכתב יד זה עצמו בנוסח למוצ"ש: "כך פדנו והצילנו מכל מיני משחית ומכל מיני פורענות המתרגשות לבוא בעולם". ומ"מ גם בנוסח מצרים הארוך הקרוב לנוסח דמשק יש ברוב הקטעים "מכל מיני פורעניות" (שתי קטעים מתוך שלשה), וכן בחצי מקטעי נוסח מצרים הקצר.

37 ותהי אחריתה שלום - ש. חסר - ע, ומכאן רמז שאין כפילות אמיתית של משפט זה, אלא שבחורף אומרים ותן טל לפני ותהי אחריתה ובקיץ במקום ותן טל אומרים ותהי אחריתה.

השיבה שופטינו כבראשונה ויועצנו כבתחלה
וצדקנו במשפט.
ברוך אתה יי מלך³⁸ אוהב צדקה ומשפט:

למשומדים אל תהי תקוה
{והמינים}³⁹ והרשעים והזדים והמוסרים והאויבים והמלשינים כולם כרגע יאבדו
ואבד אויבינו והרוס קמינו וגער חושבי רעתינו
(ואל תתן תקומה לכל אויבי אחרית נפשנו)
(ואל תתן תקומה ואחרית לכל אויבי נפשנו)⁴⁰
[שבור עול הגוים מעל צוארנו]⁴¹.
ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים:

על הצדיקים ועל החסידים
ועל גירי הצדק ועלינו
יהמו רחמך יי אלהינו
ותן שכר טוב⁴² לכל הבוטחים {בשמך באמת}
ושים חלקנו {אמת}{עם} הצדיקים⁴³

38 מלך - ע. ש גורס המלך אך כנראה ט"ס באשגרה מ"המלך המשפט".

39 {והמינים}. הוספתי כן על פי מנהג כל עדות ישראל להזכיר בשורה זו תיבת "והמינים", ובפרט על פי הנוסח המקביל בנוסח מצרים הארוך הדומה בכללות העמידה ובפרט בברכה זו לנוסח דמשק (אמנם בנוסח אר"צ אין כאן תיבה זו, אך שם כבר הזכירו את "המינים" בתחילת הברכה עיי"ש, ודחוק להמציא שגם בדמשק בעבר היה הנוסח בברכה זו כנוסח המחודש של אר"צ), והרי הברכות האמצעיות שרדו לנו רק בכתב יד אחד שיש בו שיבושים לא מעטים, ובפרט בברכות הארוכות כמו בהמשך ברכה זו ובברכת השנים חורף ובברכת הצדיקים.

40 ואל תתן תקומה לכל אויבי אחרית נפשנו. כך בכתב היד בשתי העמידות אך זה ט"ס דמוכח, ויש לתקן ואל תתן תקומה ואחרית לכל אויבי נפשנו כנוסח אר"צ וחלק ממצרים הארוך.

41 שבור עול הגוים מעל צוארנו - ע. חסר - ש (ושמא ואולי בט"ס, שהרי באר"צ הוא נמצא בכל עדי הנוסח).

42 טוב - ש. חסר - ע ככל הנראה בט"ס, שהרי ישנו בכל שאר נוסחאות התפלה.

43 ב-ש' הנוסח הוא הבוטחים ושים חלקנו אמת הצדיקים לא נבוש, וכע"ז ע' וכמובא בהמשך הערה זו, וט"ס דמוכח הוא שהחליף {עם הצדיקים} המופיע בנוסח אר"צ הדומה לנוסח דמשק ב"אמת הצדיקים", וגם השמיט תיבות "בשמך באמת" שישנם בכל הנוסחים, וכנראה השמיט גם תיבת "ולעולם" שגם ישנה כמעט בכל הנוסחים, ולכן תיקנתי למעלה "הבוטחים בשמך באמת ושים חלקנו עם הצדיקים ולעולם לא נבוש" לפי נוסח אר"צ שהוא משתלשל מאותו אב נוסח של דמשק, ויתכן שצריך גם להוסיף "ועם עושי רצונך" וכונוסח אר"צ שם, אך לא חפצתי להגיה מדעתי יותר מדיי [ב-ע' הנוסח "הבוטחים ושים חלקנו עמהם לא נבוש", אך השינוי גדול מידי משחרית, ויש לשער שבמקור גם שם היה כתוב אמת הצדיקים, וכנוסח המשובש ב-ש', ומפני

וְלְעוֹלָם} לֹא נָבוֹשׁ

כִּי בִשְׁמֶךְ הַגְדוֹל בִּטְחָנוּ וְעַל חֲסִידֶיךָ נִשְׁעָנוּ.
בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ מִשְׁעָן וּמִבְטָח לַצַּדִּיקִים:

רַחֵם יְיָ אֱלֹהֵינוּ עָלֵינוּ וְעַל יִשְׂרָאֵל עַמְּךָ
וְעַל יְרוּשָׁלַם עִירְךָ וְעַל צִיּוֹן מִשְׁכַּן כְּבוֹדְךָ⁴⁴
וּבִנָּה אוֹתָהּ בְּבִנְיִין⁴⁵ עוֹלָם כְּאִשֶּׁר דִּבַּרְתָּ
וְהָעֲלִינוּ לְתוֹכָהּ בִּשְׂמִיחָה⁴⁶.
בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ בּוֹנֵה יְרוּשָׁלַם:

⁴⁷אֵת צִמְח דּוֹד עֲבָדְךָ מֵהֵרָה תִּצְמִיחַ
וּקְרָנוּ תְרוּם בִּישׁוּעֵתֶיךָ
כִּי לִישׁוּעֵתְךָ קוִינוּ כָּל הַיּוֹם.
בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ מִצְמִיחַ קֶרֶן יִשׁוּעָה:

אֲבִי הַרְחָמָן שָׁמַע קוֹלֵנוּ
יְיָ אֱלֹהֵינוּ שָׁמַע וּקְבַל (בְּרִצּוֹן וְרַחֲמִים) [בְּרַחֲמִים וְרִצּוֹן]⁴⁸ אֵת תַּפְלָתֵנוּ
וּשְׁמַע נְאֻקָּתֵנוּ כְּאִשֶּׁר שָׁמַעַת אֵת נֹאקֶת אֲבוֹתֵנוּ
וּמִלְפָּנֶיךָ מַלְכֵנוּ רִיקָם אֶל תִּשְׁיִבֵנוּ

שהנוסח הזה מוטעה הוא, הוגה על ידי מגיה ושינוהו לנוסח **עמהם** כמו בהרבה נוסחאות אחרות, כגון נוסח הספרדים, נוסח המערביים שבסיציליה, נוסח הרמב"ם, רשב"ן ועוד].

44 ועל ירושלם עירך ועל ציון משכן כבודך - ש וכן בת"ב עמ' 228 (ושם ההמשך "ובנה אותה ... בשמחה" מושמט, ובמקומו מופיע ועל העיר האבלה וכו'). **חסר** - ע, וזה ט"ס דמוכח דבלא זה חסר עיקר הברכה, ועוד שבלא זה לא מובן ההמשך "ובנה אותה".

45 אותה בבניין. ע"פ ע, ש חסר 'אותה בבניין' בט"ס.

46 והעלינו לתוכה בשמחה. שורה זו ליתא במנהג אר"צ, וגם לא בשאר נוסחאות, ונראה שהוסיפו בני דמשק ע"פ הברכה המקבילה בברכת המזון, וע"ע בהערותיי לעמידת נוסח מצרים הארוך על אתר.

47 ברכת את צמח יש גם בכתב היד בברכות ההפטרה בשבת והנוסח הזה, אלא שחסר שם בט"ס תיבות "עבדך מהרה תצמיח".

48 (ברצון ורחמים) [ברחמים ורצון] - תיקנתי מסברא, מאחר ואין לנוסח כתב היד חבר, וכנראה שייכל סופר כתב היד את התיבות זו בזו, ואילו היה כתוב בכתב היד "ברצון וברחמים" הייתי מתקן "ברחמים וברצון", אבל נוסח כתב היד "ברצון ורחמים" נראה יותר כשיבוש של "ברחמים ורצון", וכנוסח כתב יד אחד של מנהג אר"צ, וכן ברשב"ן (במקומות שרשב"ן שונה מרס"ג הוא לקוח מנוסחי סוריה, וגם כאן רס"ג לא גרס כלל תיבת "ו[ב]רצון").

והעתר לנו לתפלתינו

(כאן מקום הוספת עננו בתעניות)⁴⁹

טרם נקראך ואתה תעננו

[עשה למענך ושמע תפלתינו]⁵⁰

כי אל שומע תפלה אתה⁵¹.

ברוך אתה יי שומע תפלה:

ג אחרונות

רצה יי אלהינו בעמך ישראל ולתפלתם שעה

והשב העבודה לדביר ביתיך

ואשי ישראל ותפלתם ועבודתם⁵² מהרה באהבה⁵³ תקבל ברצון

ותהיה לרצון תמיד עבודת ישראל עמיך*⁵⁴

ותרצנו⁵⁵ ותחזינה עינינו בשוכך לנאך לציון

[ותחפוץ בנו ותרצה בנו ובעבודתינו]⁵⁶ כמאז⁵⁷ ברחמים.

ברוך אתה יי המחזיר שכינתו לציון⁵⁸:

מודים אנחנו לך

ומספרים גדלך⁵⁹ [ומיחלים* לשמך]⁶⁰

49 כאן מקום הוספת עננו בתעניות. ע"פ ההוראות בגינצבורג ב"ז בתמוז: "והיחיד זוכר עננו בשומע תפילה קודם שיאמר טרם נקראך וג' ברוך אתה יי שומע תפלה".

50 עשה למענך ושמע תפלתינו - ע. חסר - ש (אולי בט"ס).

51 עשה למענך ושמע תפלתינו כי אל שומע תפלה אתה - נוסח מעין זה ממש יש באר"צ דפוס בסוף עננו הנדפס במדור י"ז בתמוז.

52 תיבת ועבודתם חסרה י במקום אחד בלבד, ככל הנראה בט"ס.

53 באהבה - גינצבורג, ס, פ. חסר - רק ג כנראה בט"ס.

54 עמיך - ס, וכתוב זה מתאים רק לניקוד "עמך". *עמך - פ.

55 ותרצנו - י, ג, ס, ע, ס. חסר - פ בלבד. ואתה ברחמיך הרבים תחפוץ בנו ותרצה בעבודתינו - ש בלבד. ואולי הוספת "ואתה ברחמיך הרבים" הוא בהשפעת דפוסי ספרד, ובמקור היה כאן רק "ותחפוץ בנו ותרצה בעבודתינו" כמו כתב יד ג בסמוך.

56 ותחפוץ בנו ותרצה בנו ובעבודתינו - ג בלבד. חסר - גינצבורג, ס, פ. אבל כע"ז ש לעיל.

57 כמאז - גינצבורג, ג, ס. חסר - פ בלבד אולי בט"ס.

58 ב-י חסר מ'לנון לציון' עד כאן בטעות הדומות לציון - לציון.

59 ומספרים גדלך - ג, י, ס (ושם בלבד: מספרים גדלך), ע. חסר - ש בלבד.

60 ומיחלים לשמך - י, ע, וכע"ז ג: *ומפארים לשמך. חסר - ש ס.

שאתה [הוא]⁶¹ יי אלהינו
 לעולם ועד⁶² על⁶³ חיינו המסורים בידיך
 ועל נשמותינו מלכינו הפקודות לך
 ועל נסיך *נפלאותיך⁶⁴ טובותיך⁶⁵ *רחמיך וחסדיך⁶⁶
 אשר⁶⁷ בכל עת אתה עושה עמנו⁶⁸ [ערב ובוקר וצהריים]⁶⁹
 הטוב כי לא כלו רחמיך
 המרחם אמת⁷⁰ כי לא תמו⁷¹ *חסדיך
 [כי מעולם קוינו לך]⁷²
 [כאן מקום התוספת לעשי"ת⁷³]
 ועל כולם יתברך [ויתרומם]⁷⁴ וישתבח
 שמך וזכרך מלכנו לעולם ועד
 כל החיים יודוך סלה באמת
 ויהללו לשמך כי טוב

61 הוא - גינצבורג. חסר - ג. ס.

62 לעולם ועד - גינצבורג, ס. חסר - רק ג ובמקום זה הוא מוסיף **ואלהי אבותינו**, ושני השינויים תואמים לאותם נוסחים הגורסים בברכה זו את הנוסח: "על טובותיך אשר מעולם", שהוא נוסח שהיה שגור בפי סופר זה וכדלהלן.

63 על. ג בלבד גורס כאן **ועל** וזה מתאים רק לנוסחים שמוסיפים: "על טובותיך אשר מעולם וכו'" ועיין הע' 67 שאכן נוסח זה היה שגור בפי הסופר.

64 נפלאותיך - גינצבורג, ג. *ונפלאותיך - ס בלבד.

65 ועל נסיך נפלאותיך טובותיך - גינצבורג, ס בין השיטין (בפנים שם חסירה תיבת "טובותיך"). ועל נסיך *וטוביך נפלאותיך* - ג.

66 וחסדיך. כ"ה גינצבורג, ס. ג תיבה זו בגליון.

67 אשר - ג נוסף בעול'ם ונמחק על ידי הסופר עצמו, אך זה מעיד לכאורה שהסופר היה רגיל בנוסח "על טובותיך אשר מעולם וכו'".

68 אשר בכל עת אתה עושה עמנו - ג, ע, ש. **שכל עת תעשה עמנו** - י בלבד, בהשפעת נוסח אר"צ.

69 ערב ובוקר וצהריים - נוסף ג בלבד. חסר - גינצבורג, ס.

70 אמת - נוסף גינצבורג, ג. חסר - ס בלבד.

71 תמו - גינצבורג, ג. *יתמו - ס בלבד.

72 כי מעולם קוינו לך - ג (ושם "כימי עולם קוינו לך" בט"ס), גינצבורג. חסר - ס בלבד. ברוב הנוסחים המזרחיים המורחבים אין תיבות אלו, ולכן יתכן מאוד שהוספה זו בחלק מדמשק הינה על פי נוסח המערביים שבסציליה שהגרו לדמשק, והם גורסים תיבות אלו בדיוק בנוסח זה.

73 כאן מקום התוספת לעשי"ת. ע"פ כתב יד ס גינצבורג.

74 ויתרומם - גינצבורג. חסר - ג, ס.

מלא רחמים [בעל הרחמים]⁷⁵ [חי העולמים]⁷⁶ אל ההודאות.
ברוך אתה יי הטוב שמך ולך נאה להודות:

שים שלום טובה וברכה

[חיים]⁷⁷ חן וחסד [צדקה]⁷⁸ ורחמים ברכה ושלום

עלינו ועל [כל]⁷⁹ ישראל עמך

וברכנו ואבינו \ יי אלהינו⁸⁰ כולנו כאחד

[מאור פניך כי מאור פניך \ באור פניך כי ממאור פניך]⁸¹

נתתה לנו יי אלהינו

תורה וחיים⁸² אהבה [חן]⁸³ וחסד צדקה ורחמים ברכה ושלום

והטוב בעיניך לברך את עמך ישראל⁸⁴ בכל עת בשלום

ושים שלום רב בעולם⁸⁵ *ועל עמך⁸⁶ ישראל תשים שלום מעתה ועד עולם למען שמך.

ברוך אתה יי המברך את עמו ישראל בשלום אמך⁸⁷:

יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגואלי

{אין אלהי נצור ואין עושה שלום}

75 בעל הרחמים - נוסף ס בלבד. חסר - גינצבורג, ג.

76 חי העולמים - נוסף גינצבורג, ס. חסר - ג בלבד.

77 חיים - נוסף ג בלבד. חסר - גינצבורג, ס.

הנוסח "חיים" הוא נוסח נדיר, ואיננו בנוסח אר"צ ונוסח מצרים הארוך (מלבד חצי מהענף המורחב של מצרים הארוך שהושפע בזה כדרכו מנוסח המערביים שבסיציליה), ולכן מסתבר מאוד שנוסח זה חדר למיעוט דמשק בהשפעת נוסח המערביים שבסיציליה (נוסח זה קיים רק ברוב המערביים שבסיציליה ובכל ביונטיון. נוסח זה קיים גם בחלק מפרס אך שם נוסף גם "תורה", וע"כ שהושפעו מסוף הברכה שיש שם "תורה וחיים" ודוק. וגם בהמשך הברכה הנוסחים של כתב יד ג השונים מנוסח כתב יד גינצבורג ומנוסח אר"צ, מתאימים לנוסח המערביים שבסיציליה: "וברכנו יי אלהינו" "באור פניך כי ממאור פניך").

78 צדקה - נוסף גינצבורג, ג. חסר - ס בלבד.

79 כל - נוסף ג. חסר - גינצבורג.

80 אבינו - גינצבורג. יי אלהינו - ג.

81 מאור פניך כי מאור פניך - גינצבורג (מלבד ע שם הגורס: "מאור פניך כי במאור פניך"). באור פניך כי ממאור פניך - ג.

82 וחיים - י, ג, ע. חסר - ש בלבד, כנראה בט"ס.

83 חן - גינצבורג. חסר - ג.

84 בימים נוראים בגינצבורג חסר פיסקת "והטוב בעיניך לברך את עמך ישראל בכל עת בשלום" ובמקומה מגיעה ההוספה "ובספר חיים".

85 רב בעולם - כ"ה ג. בגינצבורג בארבעת המקומות: רבה עולם וט"ס (והטעות הזו מוכיחה שכבר אז הם הגו ב' רפה כמו דגושה, ולכן שתי תיבות אלו נדבקו).

86 ועל עמך - גינצבורג. *ולעמך* - ג.

87 אמן. כן גם גינצבורג וגם ג.